

**Źródła i wiarygodność danych
o wewnętrznych i międzynarodowych migracjach ludności
w wybranych państwach Europy Zachodniej**

Wstęp

Pozyskanie danych statystycznych do analiz migracji ludności nastręcza wszystkim badaczom tego zagadnienia wielu kłopotów. Wynikają one z olbrzymiej złożoności procesów migracyjnych, której rezultatem jest zróżnicowanie sposobów ich zapisu w różnych państwach, a także zróżnicowanie zakresu danych przetwarzanych i udostępnianych wszystkim zainteresowanym. Gromadzenie informacji o migracjach wewnętrznych oraz o migracjach międzynarodowych odbywa się innymi metodami i według innych procedur, co dodatkowo utrudnia uzyskanie porównywalnego zapisu wielkości migracji w obu tych kategoriach.

Trudności w dostępie do danych statystycznych często wynikają nie tyle z braku informacji na dany temat w bazach gromadzonych przez powołane do tego celu instytucje, lecz z tego, że często szczegółowe dane dotyczące badanych jednostek (osób, gospodarstw domowych) są w publikacjach przedstawiane w postaci zagregowanej do maksimum dwóch zmiennych – na przykład płeć i wiek lub grupa wiekowa i kraj pochodzenia migrantów (Bilsborrow *et al.* 1997, Willekens 1983). Często praktyką jest także podawanie wyłącznie wartości zbiorczych, bez dokonywania jakiegokolwiek podziału regionalnego, co skutecznie utrudnia dokonywanie szczegółowych analiz. Wielu badaczy twierdzi, że za taki stan rzeczy odpowiedzialny jest brak dostatecznej komunikacji pomiędzy osobami zajmującymi się przygotowaniem informacji statystycznej, a badaczami wykorzystującymi te dane (np. Bilsborrow *et al.* 1997).

Spisy ludności

Pozyskiwanie informacji statystycznych o migracjach odbywa się na kilka sposobów. W większości państw świata głównym źródłem informacji na temat wielkości migracji są spisy powszechne (United Nations 1970). Zawierają one bezpośrednie pytania o fakt wystąpienia migracji w okresie od poprzedniego spisu do bieżącego, albo o miejsce pobytu przed rokiem

lub przed pięcioma laty, albo pytania pośrednie. Do najczęściej zadawanych należą pytania o miejsce urodzenia, przebywania obecnie oraz w czasie poprzedniego spisu oraz o czas pobytu w miejscu obecnego zamieszkania (United Nations 1970). Atrakcyjność pytania o miejsce urodzenia polega na tym, że pozwala ono pozyskać informację o migracjach wewnętrznych oraz międzynarodowych jednocześnie, co obniża koszt przeprowadzenia całego spisu. Przykładowo, koszt pełnej obsługi jednego pytania spisowego w Wielkiej Brytanii sięga 1 mln funtów (Prof. P.Rees, rozmowa prywatna, 2001). Zakłada się, że osoba urodzona gdzie indziej kiedyś musiała przybyć do swojego obecnego miejsca zamieszkania, jest więc migrantem. W ten sposób weryfikuje się między innymi wielkość migracji międzynarodowych do Francji, szacowanych na bieżąco według innych metod (Courgeau 1988). Nie ma jednak wówczas możliwości stwierdzenia, kiedy miała miejsce migracja, zatem jaka jest rzeczywista wielkość migracji w ostatnim okresie czasu (Willekens 1983). Istotne jest również to, że spis pozwala tylko na określenie liczby migrantów dożywających do dnia spisu; ci, którzy zmienili miejsce zamieszkania w międzyczasie, ale zmarli przed dniem spisu, nie zostaną w nim uwzględnieni jako migranci.

Pozyskiwanie informacji o migracjach ze spisów powszechnych ma kilka zalet. Do najważniejszych należy fakt, iż spis pokrywa niemal całą populację danego kraju i w różnych państwach operuje podobnymi pytaniami, gdyż z powodów finansowych na dodatkowe pytania z reguły nie ma miejsca (Bilsborrow *et al.* 1997, United Nations 1970).

Wśród wad należy wskazać różną częstotliwość przeprowadzania spisów w różnych państwach, brak czasowej koordynacji ich przeprowadzania w różnych państwach, różne odstępy pomiędzy kolejnymi spisami w tym samym państwie, długie okresy czasu pomiędzy kolejnymi spisami, a także spory odstęp czasowy pomiędzy momentem przeprowadzania spisu, a publikacją danych z niego pochodzących. Istniejące pomiędzy państwami różnice w treści pytań spisowych także mają wpływ na porównywalność danych. Nie udało się jeszcze opracować algorytmu, który w sposób w pełni wiarygodny pozwalałby porównać informacje o wielkości migracji wynikające z pytań o miejsce pobytu przed rokiem i przed pięcioma laty (Bell 2003, Rees 1977). Ponadto, informacje znajdujące się w spisie pochodzą z ustnych deklaracji osób spisywanych, które nie zawsze mogą chcieć udzielić prawdziwej odpowiedzi, a często jej po prostu nie znają. Ta sytuacja może dotyczyć odpowiedzi na pytania dotyczące innych członków gospodarstwa domowego, pod których nieobecność rachmistrz przeprowadza spis. Zdarzają się także błędy rachmistrzów w kodowaniu odpowiedzi na zadane pytanie, co skutkuje dalszym obniżeniem wiarygodności wyników spisu.

Część spośród przedstawionych powyżej zastrzeżeń jest związana z jakością danych spisowych i dotyczy zarówno migracji międzynarodowych, jak i wewnętrznych, część natomiast dotyczy wyłącznie porównywalności danych ze spisów w różnych państwach. Utrudnia to dokonanie zestawienia wielkości migracji w różnych państwach ze sobą, nie ma natomiast wpływu na analizy dokonywane na obszarze jednego państwa.

Spis może być przeprowadzany techniką *de facto* (spisuje się wszystkich rzeczywiście obecnych w momencie spisu w danym miejscu) lub *de iure* (spisowi podlegają wszyscy według stałego miejsca zamieszkania, zatem także chwilowo nieobecni studenci, wojskowi, marynarze itp.) (Holzer 1999, Billsborrow *et al.* 1997). Różnice mogą być spore, pozwalając na wyłonienie migrantów czasowych (Willekens 1983).

Spis powszechny jest w sumie rejestracją ostatecznych skutków wszystkich migracji w badanym okresie czasu, z wyjątkiem osób, które zmarły w okresie poprzedzającym spis. Jeśli miejsce zamieszkania danej osoby w dniu dokonywania bieżącego spisu oraz w momencie, o który pyta się w spisie, jest takie samo, żadna migracja nie zostanie wychwycona. Osoba ta mogła natomiast w międzyczasie wyjechać i powrócić w to samo miejsce, co więcej, mogła dokonać tego kilkakrotnie. Tak więc spisy rejestrują liczbę migrantów, która jest zawsze mniejsza od liczby migracji, której zapis znajduje się w innym źródle informacji o migracjach – w rejestrach.

Problem tych różnic jest szczególnie dotkliwy w przypadku próby dokonania porównań wielkości migracji pomiędzy krajami, spośród których jeden nie weryfikuje wielkości migracji w oparciu o inne sposoby pozyskiwania informacji statystycznej, niż spis ludności. Koronnym przykładem takiego kraju jest Francja. Aby mieć możliwość porównania międzyregionalnych migracji wewnętrznych we Francji i w innych państwach, należy przeliczyć liczbę zarejestrowanych migrantów (osób) na liczbę migracji (przemieszczeń). Do bardziej udanych prób dokonania tego na pewno można zaliczyć propozycję Courgeau (1988). Na podstawie szczegółowych badań przepływów ludności we Francji stworzył on model pozwalający na podstawie danych spisowych o liczbie migrantów oszacować wielkość migracji w poszczególnych latach między kolejnymi spisami ludności, pomiędzy regionami, departamentami i gminami. Liczbę migracji szacuje on jako zmienną zależną od zarejestrowanej liczby migrantów, udziału migrantów, którzy podejmują kolejną migrację, w grupie wszystkich migrantów, prawdopodobieństwa wystąpienia kolejnej migracji w grupie powtórnych migrantów oraz udziału migrantów powracających do miejsca ostatniego wyjazdu. Należy mieć na względzie fakt, iż propozycja ta, niewątpliwie zbliżająca sytuację

we Francji do tej w pozostałych państwach Europy Zachodniej, jest kompromisem pomiędzy chęciami, a możliwościami. W zasadzie nie istnieje możliwość weryfikacji prawidłowości przyjętych przez Courgeau założeń za pomocą porównania otrzymanych przez niego wyników z rzeczywistymi przepływami ludności, tak więc propozycję tę należy traktować jako szacunek wielkości migracji.

Jednym z podstawowych braków modelu Courgeau jest fakt, iż zakłada on, że w każdym roku w okresie pomiędzy spisami wielkość migracji była identyczna i tylko taki wynik pozwala otrzymać. Nie istnieje jak dotychczas praca, w której zaproponowano by rozsądny i wiarygodny sposób podzielenia wielkości migracji pomiędzy kolejnymi spisami na poszczególne lata.

Warto pamiętać, że spisy powszechne rejestrują nie tyle fakty, co ich interpretację dokonywaną przez ankietowanych. Mogą oni nie zawsze podawać prawdziwe odpowiedzi – celowo lub w sposób niezamierzony wprowadzając w błąd badaczy. Przyczyną mogą być na przykład kłopoty z pamięcią lub względy prestiżowe – część migrantów podaje jako miejsce urodzenia nie wieś, lecz pobliskie miasteczko (United Nations 1970). Spisowe pytanie o miejsce zamieszkania może też nie uwzględnić faktu, że na przykład studenci mieszkający na stacjach rzadko rejestrują w odpowiednim urzędzie fakt czasowej – nawet kilkuletniej – zmiany miejsca zamieszkania. Opisany tu problem dotyczy także części badań ankietowych.

Dodatkowe możliwości pozyskania informacji o wielkości migracji daje porównanie liczb ludności danego obszaru pozyskanych w dwóch kolejnych spisach. W ten sposób możliwe jest obliczenie migracji netto, a także błędu spisu, z równania bilansowego, od różnicy liczb ludności wynikających ze spisów odejmując wielkość znanego z bieżącej sprawozdawczości ruchu naturalnego ludności (Rees 1977). Jeśli potrzebujemy danych za kolejne lata pomiędzy spisami, które zazwyczaj są przeprowadzane co około 10 lat, trzeba szacować je na podstawie spisów oraz szacunków wielkości migracji dokonywanych także na ich podstawie. Możliwość uzyskania precyzyjniejszych informacji zawsze istnieje, lecz wiąże się dla państwa przeprowadzającego spis ze znaczącymi, dodatkowymi kosztami związanymi z przygotowaniem i obsługą większej liczby pytań spisowych.

Rejestry ludności

Drugim źródłem informacji o migracjach jest rejestracja ludności. Gdyby była dokonywana na bieżąco, byłaby świetnym źródłem danych właśnie z racji ciągłości zapisu informacji oraz jej aktualności. Nie ma wówczas konieczności dokonywania szacunków dla

długich okresów czasu (Holzer 1999, OECD... 1998, Arriaga 1977). Jeśli przyjmiemy, przykładowo, że migracją jest zmiana miejsca zamieszkania na co najmniej dwanaście miesięcy, wtedy wszystkie przemieszczenia trwające dłużej, niż rok, będą mogły być wyekstrahowane ze zbioru danych i wzięte pod uwagę. W większości państw Europy Zachodniej właśnie rejestry stanowią podstawowe źródło informacji o migracjach wewnętrznych (por. Tab.1).

Tab.1. Źródła danych o migracjach wewnętrznych w państwach Europy Zachodniej

Państwo	Spis powszechny	Rejestry	Badania ankietowe
Austria	X		
Belgia		X	
Dania		X	
Finlandia		X	
Francja	X		
Grecja	X		
Hiszpania	X	X	
Holandia		X	
Irlandia	X		X
Luksemburg		X	
Niemcy		X	
Norwegia		X	
Portugalia	X		X
Szwajcaria	X	X	
Szwecja		X	
Wielka Brytania	X	X	
Włochy		X	

Źródło: Rees P., Kupiszewski M. 1999, Internal migration: What data are available in Europe?, w: Journal of Official Statistics vol.15, No.4, s.551-586

Dokładność rejestrów zależy w pewnym stopniu od tego, jak często osoba zamieszkała na terytorium danego kraju musi posługiwać się przypisanym sobie identyfikatorem z tego rejestru (Bilsborrow *et al.* 1997). Najczęściej czyni się to korzystając z systemu opieki zdrowotnej, świadczeń edukacyjnych, czy podczas podejmowania pracy. Im większe są jednak korzyści z posiadania ważnego numeru identyfikacyjnego na terytorium danego kraju, tym mniej chętnie osoba opuszczająca go z intencją wyjazdu na dłuższy okres czasu, a nawet na stałe, zgłasza fakt wyjazdu odpowiednim władzom, wskutek czego powstają znaczące czasem błędy w rejestrach wielkości emigracji oraz stanów ludności (Bilsborrow *et al.* 1997).

W niektórych przypadkach błędy w rejestrach wynikają z przyjętych zasad rejestracji migracji. Przykładowo, we Francji za imigranta uważa się osobę urodzoną poza jej granicami, a obecnie znajdującą się we Francji. Wyjątkiem od tej reguły są urodzone we Francji dzieci obcokrajowców, które nie otrzymują z urzędu francuskiego obywatelstwa, lecz mogą o nie

wystąpić dopiero po osiągnięciu wieku 18 lat – a do tej pory są uwzględniane w statystykach jako imigranci. Z uwagi na wysoki poziom rozrodczości wśród imigrantów, różnice pomiędzy wartościami z tak dokonywanych bieżących szacunków oraz wartościami uzyskiwanymi w kolejnych spisach są olbrzymie – dla spisu z 1990 roku sięgnęły one 2,3 mln osób (Bilsborrow *et al.* 1997).

Mimo tego, że dane o migracjach pozyskiwane za pomocą rejestrów ludności niosą najprecyzyjniejszą informację, wiele państw nie stosuje tej metody gromadzenia danych. Wśród przyczyn takiego podejścia zazwyczaj wskazuje się dwie. Po pierwsze, utrzymanie administracji zajmującej się gromadzeniem i przetwarzaniem takich danych, w porównaniu z przeprowadzeniem raz na kilka-kilkanaście lat spisu ludności, jest kosztowne. Po drugie, aby rejestr był pełny, na obywatela należy nałożyć obowiązek zgłoszenia każdej zmiany miejsca zamieszkania czy miejsca pobytu, co bywa uważane za ograniczenie swobód obywatelskich (Rees, Kupiszewski 1999). Ciekawy sposób rozwiązania tego problemu znaleźli Brytyjczycy, gromadzący informacje o zmianach adresów ludności w administracyjnych rejestrach służby zdrowia (por. *Rejestry administracyjne*).

W niektórych przypadkach zapisy rejestrów są weryfikowane w oparciu o wyniki spisów powszechnych. Wśród państw Unii Europejskiej taką weryfikację przeprowadza między innymi Hiszpania. Często jednak w nowych, poprawionych danych, korekty te nie są nanoszone jako migracje międzynarodowe, lecz po prostu zmienia się sumaryczne wielkości stanów ludności. Niektóre państwa, na przykład Holandia, zupełnie zrezygnowały z przeprowadzania spisów, przeznaczając na to fundusze poświęcając na podwyższenie sprawności funkcjonowania rejestrów administracyjnych (Bilsborrow *et al.* 1997).

Międzynarodowe porównania danych zgromadzonych w rejestrach nie są jednak wolne od zagrożeń wynikających z różnic pomiędzy sposobami rejestracji ludności. W większości państw rejestracji podlega osoba, która spełni określone w przepisach kryteria, uzależnione od posiadanego obywatelstwa – inaczej traktuje się swoich obywateli, a inaczej cudzoziemców. Wybrane przykłady warunków koniecznych rejestracji, stanowiące jednocześnie kryteria definicji migrantów międzynarodowych, zawiera tabela 2.

Tab.2. Warunki zarejestrowania i wyrejestrowania własnych obywateli oraz cudzoziemców w rejestrach imigrantów i emigrantów wybranych państw

Państwa	Belgia	Dania	Niemcy	Francja ¹	Hiszpania	Irlandia ²	Włochy	Luksemburg	Holandia	Wielka Brytania ¹
Warunki										
Warunki zarejestrowania własnych obywateli										
• osiedlenie się po okresie zamieszkiwania zagranicą	x			x	x		x	x		
• powrót po emigracji z zamiarem zamieszkania we własnym lub wynajętym mieszkaniu			x							
• powrót po emigracji z zamiarem zamieszkania przez min. 30 dni									x	
• powrót po emigracji z zamiarem zamieszkania przez min. 3 miesiące		x								
• powrót po co najmniej rocznym pobycie zagranicą						x				x
Warunki zarejestrowania cudzoziemców posiadających prawo swobodnej imigracji										
• przyjazd z zamiarem zamieszkania we własnym lub wynajętym mieszkaniu			x							
• przyjazd z zamiarem pozostania przez ponad 3 miesiące	x	x			x		x	x		
• przyjazd z zamiarem pozostania przez ponad 180 dni									x	
• przyjazd po co najmniej rocznym pobycie zagranicą						x				x
• brak definicji				x						
Warunki wyrejestrowania własnych obywateli										
• wyjazd z zamiarem osiedlenia się zagranicą	x						x	x		
• wyjazd i wymeldowanie się z miejsca zamieszkania		x ²	x							
• wyjazd z zamiarem pobytu zagranicą przez ponad 360 dni									x	x
• faktyczne pozostawanie przez min. rok za granicą						x				
• brak definicji				x	x					
Warunki wyrejestrowania cudzoziemców posiadających prawo swobodnej imigracji										
• wyjazd z zamiarem osiedlenia się zagranicą	x	x ²					x	x		
• wyjazd i wymeldowanie się z miejsca zamieszkania			x							
• wyjazd z zamiarem pobytu zagranicą przez ponad 360 dni									x	x
• faktyczne pozostawanie przez min. rok za granicą						x				
• brak definicji				x	x					

Źródło: OECD 1999, Trends in international migration, Annual report, SOPEMI; Bilsborrow R.E., Hugo G., Oberai A.S., Zlotnik H 1997, International migration statistics. Guidelines for improving data collection systems, International Labour Office, Geneva; Langevin B., Begeot F. 1995, Comparabilite et synthese des donnees europeennes: l'experience d'Eurostat, Louvain-la-Neuve, Academia/L'Harmattan, s.43-64 (uproszczone)

1) kraje, w których nie prowadzi się rejestru migracji międzynarodowych, a definicja jest wykorzystywana do analizy danych z rejestrów administracyjnych (Francja) i kwestionariuszy osobowych (pozostałe państwa)

2) lub 6-miesięczna nieobecność przy zachowaniu mieszkania

Analiza tabeli 2. pozwala stwierdzić, że w wielu przypadkach osoba opuszczająca dany kraj jest w nim traktowana jako emigrant, podczas gdy kraj przeznaczenia nie rejestruje jeszcze imigracji – przykładem może być obywatel Niemiec wymeldowujący się ze swojego miejsca zamieszkania, opuszczający kraj i migrujący do Belgii, gdzie zadeklaruje zamiar

pobytu przez okres krótszy niż trzy miesiące. Może zdarzyć się także sytuacja odwrotna: Hiszpan opuszczający Holandię i deklarujący wyjazd na 5 miesięcy do Danii nie zostanie w Holandii zarejestrowany jako emigrant, w Danii natomiast będzie imigrantem. Każda taka sytuacja skutkuje różnicami zapisów w rejestrach obu państw i potęguje stojący przed badaczami problem do rozstrzygnięcia: jaka była rzeczywista wielkość migracji.

Efekty zróżnicowania kryteriów definiowania migracji i migrantów w bardzo wymierny sposób przekładają się na jakość danych o wielkości międzynarodowych przepływów ludności. Zdarza się, że państwo przyjmujące migrantów rejestruje kilkakrotnie większy napływ ludności, niż wynosi odpływ zarejestrowany przez państwo oddające migrantów – przy założeniu, że rozważamy tylko przepływ pomiędzy tymi dwoma państwami. Na obszarze Europy, w rekordowych przypadkach zarejestrowano ponad 32-krotną różnicę wielkości tych dwu zapisów (Kupiszewski 1996). Porównanie wielkości zarejestrowanych w obu źródłach przepływów pomiędzy Polską, a Republiką Federalną Niemiec pozwoliło stwierdzić, że w niektórych latach wielkość całej stwierdzonej w Polsce emigracji była niższa, niż widniejące w niemieckich rejestrach saldo wymiany ludności pomiędzy tymi dwoma krajami (Kędelski 1990).

Prosty sposób uporania się z tym problemem znalazły państwa Wspólnego Rynku Państw Nordyckich (*Common Nordic Labour Market*). Od 1971 roku wymieniają się one informacjami o migrantach w ten sposób, że kraj rejestrujący imigranta wysyła informację o tym fakcie do kraju jego emigracji. Ukoronowaniem tych działań byłoby stworzenie wspólnego rejestru migracji i choć do tego etapu jeszcze daleko, już w latach 80. XX wieku podjęte działania znacząco zmniejszyły różnice w wielkościach zapisów migracji (Poulain 1993).

Inne metody rozwiązania problemu różnic rejestracji sprowadzają się do prób oszacowania najbardziej wiarygodnej wielkości przepływów pomiędzy państwami. Zazwyczaj rejestracja w kraju imigracji jest bardziej wiarygodna. Wiąże się to z faktem, że migrantom zazwyczaj zależy na szybkiej rejestracji w nowym miejscu zamieszkania, gdyż pozwala to im na uzyskanie dostępu do m.in. świadczeń socjalnych, opieki medycznej. Natomiast zgłoszenie opuszczenia poprzedniego miejsca zamieszkania często jest odwlekane, gdyż wiąże się to rezygnacją z posiadanych tam przywilejów (Kupiszewski 2001, Poulain 1996). Niektórzy badacze postulują wręcz, aby „...kraje pochodzenia, szacując wielkość emigracji ze swojego obszaru, polegały na statystykach imigracji krajów przeznaczenia” (Bilsborrow *et al.* 1997, s.12, tłum. WJ). Także polscy badacze sugerują szerokie wykorzystanie statystyk

międzynarodowych do szacowania wielkości emigracji, mając na uwadze niską jakość danych emigracyjnych (Kędelski 1990). W badaniach dotyczących migracji międzynarodowych często wykorzystuje się przedstawione powyżej propozycje, za podstawę dalszych analiz przyjmując wielkości zarejestrowane w państwie imigracji, jako bardziej wiarygodne (Kupiszewski 2002, OECD... 1998). W niektórych przypadkach proponuje się uwzględnienie wyższej z dwóch zarejestrowanych wartości, choć ten wariant zazwyczaj różni się od poprzedniego dość nieznacznie (Kupiszewski, Kupiszewska 1999).

Nieco bardziej wyrafinowaną metodę statystyczną pozwalającą na oszacowanie najbardziej prawdopodobnych wielkości przepływu ludności pomiędzy dwoma państwami, przy różnicy rejestrów wielkości migracji w obu tych państwach, opracował Poulain (1993). Zakłada on, że różnice wielkości zarejestrowanych przepływów wynikają z różnic stosowanych kryteriów oraz różnic poziomu wiarygodności gromadzonych danych, natomiast w przypadku każdego kraju w danym roku poziom błędu rejestracji jest stały, niezależnie od kraju pochodzenia imigrantów lub kraju przeznaczenia emigrantów. Pozwala to na obliczenie współczynników korekcyjnych, osobnych dla każdego kraju i roku, oraz na redystrybucję migrantów i oszacowanie skorygowanych potoków migracyjnych. Poulain (1993) przyznaje, że zaproponowana przez niego metoda nie pozwala na określenie wielkości przepływów rzeczywistych, gdyż nie istnieje możliwość weryfikacji obliczonych za jej pomocą wartości w oparciu o w pełni wiarygodne dane dla jakiegokolwiek obszaru. Twierdzi jednak, że dane otrzymane w oparciu o tę metodę mogą być uważane za bardziej wiarygodne, niż dane wejściowe, a także, że pozwalają na dokonywanie bardziej wiarygodnych porównań międzynarodowych.

Warto także zwrócić uwagę, że podstawą stwierdzenia migracji jest w wielu przypadkach złożona przez samego zainteresowanego deklaracja o długości czasu planowanego pobytu bądź wyjazdu. Założenie prawdziwości odpowiedzi ewentualnego migranta na pytanie o czas pobytu bądź wyjazdu – które musi być przyjęte, aby można było uznać dane za wiarygodne – w pewnych przypadkach może być jednak podważone. Raczej trudno oczekiwać, że migrant złoży deklarację chęci pobytu w danym kraju przez dłuższy okres czasu, niż pozwalają na to jego wewnętrzne przepisy – niezależnie od własnych, rzeczywistych intencji. Zastrzeżenie to dotyczy w szczególności migrantów nie posiadających obywatelstwa żadnego z państw Unii Europejskiej, przebywających legalnie na terenie jednego z nich, nie mających prawa do swobodnej migracji na terenie całego obszaru Unii. W

sytuacji chęci nielegalnej zmiany miejsca (kraju) zamieszkania mogą oni składać deklaracje rozmiągające się z prawdą.

Można również rozważyć sytuację, kiedy to migrant składa prawdziwą deklarację dotyczącą zamierzonej długości pobytu w danym państwie, natomiast okoliczności zmuszają go do zmiany decyzji. Bazujące na deklaracjach dane statystyczne przedstawiają zatem tak naprawdę nie stan rzeczywisty, lecz zamiary, które niekoniecznie muszą zostać zrealizowane (Langevin, Begeot 1995).

Rejestry administracyjne

Oprócz typowych rejestrów ludności istnieje także wiele innych administracyjnych źródeł informacji o migracji i migrantach, jak np. kartoteki ministerstw pracy, spraw wewnętrznych, zdrowia i opieki społecznej, urzędu do spraw migracji, księgi parafialne, księgi Urzędów Stanu Cywilnego, listy wyborcze, rejestry podatkowe, książki telefoniczne, archiwa wojskowe i wiele innych (Langevin, Begeot 1995, Kosiński 1975). Podstawową przeszkodą stojącą na drodze do skorzystania ze znaczącej części z nich jest ich niedostępność oraz fakt obejmowania tylko części populacji, która wcale nie musi być reprezentatywną próbą całości (Kosiński 1975).

Dobrym źródłem informacji w wielu krajach Europy Zachodniej mogłyby być rejestry kart pobytu i pozwoleń na pracę. Obywatele Unii Europejskiej, dysponujący prawem do swobodnego przemieszczania się i osiedlania na jej terytorium, zamierzając pozostać dłużej niż przez określony czas na obszarze innego państwa, muszą dopełnić minimum formalności i otrzymać kartę pobytu, potwierdzającą ich prawo do zamieszkania tam (OECD... 1998). Ponieważ każdą taką kartę raz na pewien czas trzeba uaktualnić, rejestr ważnych kart i pozwoleń na pracę mógłby być stosunkowo dobrym źródłem informacji o imigrantach, lecz dane z takich rejestrów nie są przetwarzane ani publikowane. Taki rejestr posiada między innymi francuskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, lecz zasłaniając się koniecznością ochrony tajemnicy państwowej ich nie ujawnia (Bilsborrow *et al.* 1997). We Francji, z braku bieżącego rejestru ludności, wielkość przepływów ludności szacuje się sumując liczby pozwoleń i kart różnych typów (OECD... 1998).

Jednak także dane o migracjach pozyskane z rejestrów pozwoleń na pracę nie są wolne od błędów. Część pozwoleń jest przyznawana jeszcze podczas pobytu osoby składającej wniosek o takie pozwolenie w kraju jej dotychczasowego pobytu. Część spośród tej grupy osób może nie przyjechać i nie zrealizować otrzymanego pozwolenia, a w rejestrze będą oni

figurować jako imigranci. Natomiast pozwolenia przyznawane osobom zamieszkującym już od pewnego czasu w kraju, w którym starają się o pozwolenie, mogą w wielu przypadkach tylko legalizować wieloletni czasem pobyt imigranta – a w rejestrze zapisana zostanie bieżąca imigracja. W wielu rejestrach zezwolenie na przedłużenie pobytu jest rejestrowane w oderwaniu od pozwolenia pierwotnego, co skutkuje powtórным zarejestrowaniem tego samego człowieka jako nowego imigranta, choć nie zmienił on miejsca zamieszkania (OECD... 1998).

Rejestrem, który uchodzi za wyjątkowo wiarygodny, jest rejestr brytyjskiej służby zdrowia (*National Health Service Central Register*, NHSCR). Dane są tam gromadzone w odstępach kwartalnych, od 1975 roku. Każdy mieszkaniec Wielkiej Brytanii po zmianie miejsca zamieszkania musi zarejestrować się w nowym miejscu swojego pobytu, gdyż jest to warunkiem otrzymania świadczeń zdrowotnych. Wielka Brytania jest podzielona na 95 jednostek NHSCR, co pozwala na uzyskanie dokładnego obrazu wielkości migracji pomiędzy poszczególnymi jednostkami terytorialnymi w tym kraju. Za główny problem związany z tym rejestrem uważa się fakt, iż dość słabo są w nim reprezentowani młodzi mężczyźni, stosunkowo rzadko korzystający ze świadczeń zdrowotnych.

Wiele rejestrów, na przykład rejestry przekroczeń granic państwowych, gromadzi informacje tylko o określonych grupach migrantów. Zgodnie z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka, każdy ma prawo do opuszczenia każdego kraju oraz do powrotu do swojego kraju. W efekcie w niektórych państwach, stosujących minimum granicznej kontroli, rejestruje się tylko napływ cudzoziemców, natomiast powracających z zagranicy własnych obywateli nie ujmuje się w statystykach jako imigrantów. Taką technikę stosują np. Włochy, a także Stany Zjednoczone i Kanada (Bilsborrow *et al.* 1997).

Rejestry graniczne z portów morskich i lotniczych dają dobry obraz przepływów ludności przez te przejścia graniczne. Znacznie mniej wiarygodnym źródłem są rejestry z lądowych przejść granicznych z racji dużego i stale zwiększającego się natężenia ruchu, w zasadzie uniemożliwiającego kontrolę migracji. Szacuje się, że w rejestrach emigracji ludności na tych przejściach znajdują się zapisy dotyczące mniej niż 10% migracji (Bilsborrow *et al.* 1997). Ponadto, kontrola przepływów na wewnętrznych, lądowych granicach państwowych w Unii Europejskiej jest obecnie przeprowadzana w tak niewielu miejscach, że jako źródło informacji o migracjach nie ma żadnej wartości, a wymuszający dalsze rozluźnienie kontroli Układ z Schengen nie daje perspektyw na poprawę sytuacji w tym względzie.

Badania ankietowe

Czwartym źródłem danych są okresowe badania przeprowadzane na próbach populacji. Przy braku regularnej rejestracji, w okresach pomiędzy spisami dają one możliwość śledzenia na bieżąco zmian populacji i precyzyjniejszego, niż tylko na podstawie spisów, oszacowania liczby ludności oraz wielkości przepływów (United Nations 1970). Niektórzy badacze twierdzą, że okresowe badania dokonywane na próbach populacji są o tyle lepsze nawet od danych spisowych z uwagi na to, że spisy rzadko przeprowadzane są w identycznych odstępach czasowych, pytania spisowe często się zmieniają i trudno jest o utrzymanie ciągłości i porównywalności danych. W przypadku badań ankietowych znacznie łatwiej o wykorzystanie metody opracowanej podczas poprzednich badań i uzyskanie w pełni porównywalnego obrazu (Todaro 1976). Ponadto zazwyczaj istnieje tu możliwość zwiększenia liczby pytań i uzyskanie szerszej i precyzyjniejszej informacji, co w przypadku badań masowych, jakimi są spisy oraz rejestry, nie jest możliwe (Holzer 1999).

Dane z badań ankietowych są także najlepszym potencjalnym źródłem informacji do analizy determinant oraz skutków migracji, w tym migracji międzynarodowych, gdyż zawierają z reguły sporo pytań dotyczących motywów przemieszczenia (Arriaga 1977). Aby wyniki badań mogły być uznane za wiarygodne, potrzebne są badania zarówno migrantów, jak i niemigrantów, w przypadku migracji międzynarodowych w obu krajach: pochodzenia i przeznaczenia, a pytania w kwestionariuszu powinny zawierać możliwie dużo szczegółów dotyczących potencjalnych czynników wpływających na migracje. Pełna analiza migracji wewnętrznych natomiast wymaga przeprowadzenia badań na terenie całego kraju, gdyż przyjęcie mniejszego obszaru badań – na przykład pojedynczego regionu – pozwoli na wychwycenie tylko ludności napływającej, zaś o odpływie będzie wiadomo bardzo niewiele (Arriaga 1977).

Dobór próby powinien być przeprowadzony z uwzględnieniem odpowiednich metod statystycznych. Większość badań na próbach wykonuje się do celów ogólnych, co nie pozwala na wychwycenie w próbie takiej liczby migrantów międzynarodowych, która pozwoliłaby na wyciągnięcie wniosków dotyczących całości populacji imigrantów. Jednak nawet badania prowadzone pod kątem migracji międzynarodowych są wiarygodne zazwyczaj tylko na poziomie państw – wielkość imigracji do regionów jest często na tyle niewielka, że jej statystyczną reprezentację stanowi grupa kilku zaledwie osób (Bilsborrow *et al.* 1997). Błąd

statystyczny tak niewielkiej próby jest na tyle znaczący, że podważa wiarygodność otrzymanych wyników.

Przykładem badań ankietowych może być, przeprowadzane na lotniskach i w portach morskich w Wielkiej Brytanii, *International Passenger Survey* obejmujące, zależnie od kierunku, od 0,1 do 5% pasażerów (Bilsborrow *et al.* 1997). Innym przykładem są przeprowadzane w większości państw Unii Europejskiej Badania Rynku Pracy (*Labour Force Survey*). Są one uważane za wartościowe, choć na poziomie regionalnym obejmują na tyle niewielkie próby populacji, że trudno uznać je za w pełni reprezentatywne. Ponadto, rejestracji w ramach tego sposobu badań uykają studenci, siły zbrojne oraz wszyscy ci, którzy zamieszkują np. w hotelach, schroniskach dla azylantów i innych obiektach o podobnym charakterze, gdyż podmiotem badań są tu gospodarstwa domowe (Rees, Kupiszewski 1999, OECD...1998).

Porównywalność danych pochodzących z różnych źródeł

Dane spisowe, rejestrowe i z badań ankietowych nie powinny być bezpośrednio porównywane, gdyż niosą tak naprawdę różną informację. Liczebność migracji odnotowanych w rejestrach jest z reguły wyższa, niż faktyczna liczba migrantów na tym samym obszarze. Różnice te są szczególnie duże w przypadku migracji na niewielkich dystansach, a przy dużych odległościach, z racji mniejszej częstości przemieszczania się pojedynczych osób, powinny zanikać (Rogers, Castro 1986). Nawet jednak ten sam sposób gromadzenia danych o migracjach w różnych państwach nie jest jednak gwarantem porównywalności tych danych (OECD... 1998, Willekens 1983). Różnie sformułowane pytania w spisach powszechnych dają różne możliwości ich późniejszej analizy i zmuszają do ostrożnego wyciągania wniosków.

W praktyce uzyskanie prostej porównywalności danych o migracjach w różnych krajach jest bardzo trudne, o ile w ogóle możliwe (Rees, Kupiszewski 1999, Willekens 1983). Na drodze do osiągnięcia tego celu identyfikuje się zazwyczaj pięć głównych przeszkód. Są to: [1] różnice definicji migracji i migranta, [2] różnice długości okresów czasu, w których pozyskuje się dane (np. różnice odstępów czasu pomiędzy kolejnymi spisami), [3] różnice typów zbieranych danych (rejestracja migracji czy migrantów), [4] różnice rozmiarów jednostek przestrzennych (administracyjnych), dla których gromadzi się dane oraz [5] różnice procedur prawnych i administracyjnych, co skutkuje różnicami zachowań migrantów – większa lub mniejsza część z nich zechce w danych okolicznościach uniknąć rejestracji. Choć

przeprowadzono wiele badań mających na celu zwiększenie porównywalności danych o migracjach międzynarodowych pomiędzy krajami, to realnie rzecz biorąc postęp na przestrzeni ostatnich 20-30 lat jest minimalny (Kupiszewski, Kupiszewska 1999). Ze względu na kluczowość pierwszego spośród wymienionych powyżej problemów, czyli definicji migracji i migranta, temu zagadnieniu poświęcony będzie kolejny fragment niniejszej pracy.

Zarówno w skali światowej, jak i w skali Europy Zachodniej nie istnieje żadna powszechnie uznawana, ścisła, ujednolicona definicji migracji ani migranta. Nawet w Unii Europejskiej każde z państw członkowskich migracje rozumie, rejestruje i prezentuje w innej postaci (Kupiszewski 1996, Poulain 1996). Nie ustalono nawet na szczereblu międzynarodowym, kiedy migranta uznaje się za krótko-, średnio-, czy też długookresowego (Jerczyński 1999, Convey, Kupiszewski 1996). Nie istnieje zestandaryzowane podejście do podstawowych cech migracji takich, jak przebyta odległość czy cel podróży, trudno jest odróżnić okresową migrację wahadłową od stałej, gdyż nie ma wspólnych kryteriów traktowania migracji jako stałej (Rees, Kupiszewski 1999). Dobrym sposobem odróżnienia przemieszczeń o charakterze wahadłowym od stałej migracji jest przyjęcie, że migracją jest zmiana dziennego pola działania jednostki (Clark 1982), jednak implementacja tej definicji jest możliwa tylko w przypadku badań w skali mikro, gdyż wymaga uzyskania informacji o każdym potencjalnym migrancie z osobna.

Jedyną jak dotychczas próbę ujednolicenia definicji migracji i migranta w skali światowej podjęła w 1972 roku Komisja Statystyczna Organizacji Narodów Zjednoczonych (Bell 2003). Definicja ta rozróżnia migracje długo- i krótkookresowe. Emigrantem długookresowym jest osoba, która deklaruje chęć wyjazdu na minimum rok i przez minimum rok była obecna na obszarze państwa, które właśnie opuszcza – i tylko tacy migranci powinni być uwzględniani przy określaniu stanów ludności danego obszaru. Migrantem krótkookresowym natomiast jest osoba deklarująca chęć wyjazdu na co najmniej trzy miesiące, ale nie dłużej niż na rok. Jedynym państwem Europy Zachodniej, które stosuje te definicje, jest Wielka Brytania. Prace zmierzające do harmonizacji tych definicji prowadzi Unia Europejska, lecz stopień ich zaawansowania każe sceptycznie patrzeć w najbliższą przyszłość.

Oprócz zmiennej czasowej, definicja migracji zawiera także zmienną przestrzenną. Migracją jest w zasadzie każde przemieszczenie związane ze zmianą miejsca zamieszkania, lecz w bazach danych gromadzi się zazwyczaj tylko informacje o migracjach pomiędzy jednostkami regionalnymi uznanymi za pola podstawowe w danej analizie. Przykładowo,

analiza na poziomie gmin siłą rzeczy pomija migracje pomiędzy miejscowościami tej samej gminy.

Także podstawowa terminologia związana z migracjami w różnych państwach jest różnie rozumiana. Przykładowo, przez „kraj pochodzenia” w Wielkiej Brytanii rozumie się państwo, w którym migrant się urodził, w Belgii i Holandii państwo, którego obywatelstwo posiada, natomiast w Niemczech państwo ostatniego pobytu. W efekcie nawet tak samo nazwane, dotyczące migracji dane z różnych państw mogą nieść *de facto* zupełnie inną informację, zależną od definicji wykorzystywanych w tych państwach (Zlotnik 1999).

Wspomniane powyżej różnice mogą zaistnieć nie tylko pomiędzy państwami, ale także pomiędzy regionami pojedynczego państwa (Bilsborrow *et al.* 1997). Ma to miejsce przede wszystkim w sytuacji, kiedy ogólnopństwowe dane zbiorcze powstają wskutek agregacji danych zbieranych przez urzędy statystyczne poszczególnych regionów według ich indywidualnych koncepcji. Przykładem takiej sytuacji są dane o migracjach gromadzone przez niemieckie landy. Problemy z osiągnięciem porównywalności danych istnieją czasem nawet w ramach jednego, centralnego źródła danych. Willekens (1983) twierdzi, że konstrukcje centralnych rejestrów imigracji i emigracji w Belgii różnią się na tyle, że zestawienie wielkości tych dwóch przepływów nie pozwala na w pełni wiarygodne określenie wielkości sald migracji. Analiza dokonana dla OECD w ramach corocznego raportu SOPEMI potwierdza i uogólnia tezę Willekensa, że z racji przyjęcia różnych kryteriów definiowania imigracji i emigracji także w wielu innych państwach rejestry te są nieporównywalne (OECD... 1998).

Poza wszystkimi wspomnianymi powyżej problemami z otrzymaniem wartościowych danych o migracjach istnieje jeszcze jeden, mianowicie zdarzające się czasem przypadki świadomego fałszowania danych. Zdarza się, że lokalne władze administracyjne zaniżają wielkość odpływu ludności z regionu, którym zarządzają, aby zmniejszeniu nie uległa przyznawana przez władze wyższego szczebla dotacja, której wysokość jest bezpośrednio powiązana z liczbą ludności danej jednostki administracyjnej. W skrajnych wypadkach rejestrowano zaledwie 1 na 10 osób opuszczających region (Poulain 1993). Jednocześnie rejestracja nowo przybyłych zazwyczaj odbywa się bez opóźnień, co w sumie znacząco zniekształca saldo migracji regionu.

Inny przykład świadomego fałszowania danych przytacza Jackson (1986). Pod koniec lat 60. XX wieku znaczącą wielkość osiągnęły przepływy ludności z Rumunii do Austrii. Rumuni opuszczali swój kraj deklarując chęć wyjazdu czasowego – w przeciwnym razie nie

pozwolono by im opuścić kraju – ale nie wracali, więc liczba ludności Rumunii spadała. Ponieważ w Rumunii nie rejestrowano wówczas migracji czasowych, więc emigrantów tych, dla celów statystycznych, aby stan przedstawiony w dokumentacji zgadzał się ze stanem faktycznym, rejestrowano jako zmarłych.

Podsumowanie

Wszystkie źródła danych o wielkościach wewnętrznych i międzynarodowych migracji ludności w krajach Europy Zachodniej zawierają wyłącznie mniej bądź bardziej wiarygodne estymaty rzeczywistych wielkości migracji, a wiarygodność tych danych nie może być porównywana z wiarygodnością statystyk ruchu naturalnego. Ze względu na rosnącą swobodę przepływów ludności i zmniejszający się poziom kontroli państwa nad obywatelem, w dzisiejszych realiach nie ma możliwości pozyskania informacji o dużo wyższym stopniu wiarygodności, niż czyni się to obecnie. Dodatkowo, zróżnicowanie sposobów gromadzenia informacji o migracjach skutkujące różnicami wielkości zapisów nawet tych samych przepływów w miejscu pochodzenia i przeznaczenia, utrudnia to lub często wręcz uniemożliwia dokonywanie wiarygodnych analiz i porównań pomiędzy państwami, a w niektórych przypadkach także pomiędzy regionami jednego państwa.

Wydaje się, że jedynym sposobem na rozwiązanie większości tych problemów byłoby przyjęcie i implementacja przez wszystkie państwa Europy jednolitego systemu pozyskiwania danych o migracjach ludności, czego dowodzą pozytywne doświadczenia państw skandynawskich. Na forum Unii Europejskiej trwają prace nad projektem takiego systemu i można mieć nadzieję na poprawę obecnej sytuacji.

Bibliografia

- Arriaga E.E. 1977, *Some aspects of measuring internal migration*, w: *Internal migration. A comparative perspective* (red. Brown A., Neuberger E.), Academic Press, New York.
- Bell M. 2003, *Comparing internal migration between countries: measures, data sources and results*, referat zaprezentowany na konferencji Population Association of America, Minneapolis.
- Bilsborrow R.E., Hugo G., Oberai A.S., Zlotnik H. 1997, *International migration statistics. Guidelines for improving data collection systems*, International Labour Office, Geneva.
- Clark W.A.V. 1982, *Recent research on migration and mobility*, w: *Progress in Planning* vol.18, s.3-56.

- Convey A., Kupiszewski M. 1996, *Migration and policy in the European Union*, w: *Population migration in the European Union*, red. Rees P., Stillwell J., Convey A., Kupiszewski M., John Wiley and Sons, Chichester, s.311-330.
- Courgeau D. 1988, *Méthodes de mesure de la mobilité spatiale*, Édition de l'Institut National d'Études Démographiques, Paris.
- Holzer J.Z. 1999, *Demografia*, PWE, Warszawa.
- Jackson J.A. 1986, *Migration*, Longman, London – New York.
- Jerczyński M. 1999, *Patterns of spatial mobility of citizens of the former Soviet Union*, w: *The challenge of east-west migration for Poland* (red. Iglicka K., Sword K.), Macmillan Press Ltd., University of London, s.105-119.
- Kędeński M. 1990, *Fikcja demograficzna w Polsce i RFN*, Studia Demograficzne 1/99, s.21-55.
- Kosiński L.A. 1975, *Data and measures in migration research*, w: *People on the move*, Studies on internal migration, IGU Commission on Population Geography, London, s.107-119.
- Kupiszewski M. 1996, *Extra-Union migration: the East-West perspective*, w: *Population migration in the European Union*, red. Rees P., Stillwell J., Convey A., Kupiszewski M., John Wiley and Sons, Chichester s.13-38.
- Kupiszewski M. 2001, *Demograficzne aspekty wybranych prognoz migracji zagranicznych*, w: *Swobodny przepływ pracowników w kontekście wejścia Polski do Unii Europejskiej*, red. Stępnia A., UKiE, s.73-98.
- Kupiszewski M. 2002, *Modelowanie dynamiki przemian ludności w warunkach wzrostu znaczenia migracji międzynarodowych*, Prace geograficzne IGiPZ PAN nr 181.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D. 1999, *Forecasts of regional structures of the elderly populations in Central and Eastern Europe*, referat przygotowany na konferencję ECE UN, Sion.
- Langevin B., Begeot F. 1995, *Comparabilite et synthese des donnees europeennes: l'experience d'Eurostat*, Louvain-la-Neuve, Academia/L'Harmattan, s.43-64.
- OECD 1998, *Trends in international migration*, Annual report, SOPEMI.
- Poulain M. 1993, *Confrontation des statistiques de migrations intra-Europeennes: vers plus d'harmonisation?*, w: *European Journal of Population* 9, s.353-381.
- Poulain M. 1996, *Migration flows between the countries of the European Union: current trends*, w: *Population migration in the European Union*, red. Rees P., Stillwell J., Convey A., Kupiszewski M., John Wiley and Sons, Chichester, s.51-66.
- Rees P. 1977, *The measurement of migration from census data and other sources*, w: *Environment and Planning A* vol.9, s.247-272.

- Rees P., Kupiszewski M. 1999, *Internal migration: What data are available in Europe?*, w: Journal of Official Statistics vol.15, No.4, s.551-586.
- Rogers A., Castro L.J. 1986, *Migration*, w: Rogers A., Willekens F.J. (red.), *Migration and settlement. A multiregional comparative study*, s.157-205, Reidel Publishing Company, Dordrecht.
- Todaro M.P. 1976, *Internal migration in developing countries*, International Labour Office, Geneva.
- United Nations 1970, *Manual on methods of measuring internal migration*.
- Willekens F. 1983, *Comparability of migration. Utopia or reality?*, referat zaprezentowany na konferencji Chaire Quetelet (wersja poprawiona 1984).
- Zlotnik H. 1999, *Trends of international migration since 1965: what existing data reveal*, International Migration vol.37 (1), IOM.